

A visszaható névmás esete a fókuszpozícióval

Avagy ki látja Drakulát a tükörben?

Szécsényi Tibor

SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék

1. Bevezetések

Ez a tanulmány azt vizsgálja meg, hogy a magyar nyelvben a fókuszpozícióhoz és a visszaható névmásokhoz kapcsolódó szintaktikai és szemantikai elemzések, leírások hogyan befolyásolják egymást, milyen hatással vannak egymásra az egyébként nem összefüggőnek tűnő konstrukciók. Az elemzés során egyszerű kompozicionális logikai jelentésrepresentációkat rendezünk a mondat részeihez és egészéhez.

Ez a tanulmány azt mutatja meg, hogy miért nem elegendő a mondattani jelenségek leírásakor a mondatok jelentését egyszerű parafrázissal megadni. Rámutat egyrészt arra, hogy ez félrevezető, másrészt arra is, hogy a kifejezések jelentésének formális eszközökkel történő kifejezése a szintaktikai elemzésre és a szintaktikai szabályok megfogalmazására is hatással van. A visszaható névmást és fókuszpozíciót tartalmazó mondatok ehhez jó illusztrációt szolgáltatnak.

Ez a tanulmány példaként akar szolgálni arra, hogy a látszólag kicsi és jelentéktelen problémák is elindító lehetnek egy olyan gondolatmenetnek, ami akár az egész elméletre is komoly hatással lehet. A tanulmány célja nem az, hogy egy problémát teljes egészében feltárjon és megoldjon, hanem hogy megmutassa, milyen kacskaringós úton, zsákutcákba befutva haladhatunk egy alapproblémától egy részleges megoldás felé, miközben számos fontos befolyásoló tényezőt nem veszünk figyelembe, legfőlegbb egy lábjegyzetben emlékeztünk meg róla, hogy majd később mi magunk vagy valaki más azokat is figyelembe véve tovább vigye a gondolatmenetet.

Ez a tanulmány arról szól, hogy milyen érdekes és szép dolog a gondolkodás, és hogy ennek egyik lehetséges apropóját a nyelvtudomány (a formális nyelvtudomány) szolgáltatja. Én elsősorban ezt tanultam tanáraimtól.

A tanulmány következő szakaszában először röviden bemutatom, hogy a visszaható névmásnak és a fókuszpozíciónak milyen egyszerű értelmezési lehetőségei kínálóznak a szintaktikai elemzés során, majd a 2.3. szakaszban megvizsgáljuk, hogy az ilyen naiv értelmezések miért okozhatnak problémát: nem tudják megmagyarázni például a *'Péter látja magát* és a *'Magát látja Péter* mondatok jelentésbeli különbségét. A tanulmány harmadik szakaszában ezért lépésről lépésre felépítünk egy olyan kompozicionális jelentésmeghatározást, aminek a segítségével remélhetőleg kimutathatjuk ezt a különbséget. A negyedik szakaszban először rácsodálkozunk, hogy a harmadik szakaszban javasolt formális elemzés mégsem írja le jól a kérdéses mondatok jelentését,¹ és hogy minek kellett volna kijönnie, majd megvizsgáljuk, hogy a kapott logikai formulák vajon milyen mondatokhoz tartoznának. Azt találjuk, hogy vannak olyan jelentések, jelentéstartalmak, amik nem fogalmazhatóak meg teljes, grammatikus magyar mondatokként. A 4.3. szakaszban végül bemutatom, hogy mi a különbség a visszaható névmás reflexivizáló és koreferenciális értelmezése között, és egy esetleges szintaktikai-szemantikai leírást javasolok.

¹ Egy igazán komoly tanulmányban persze nem lenne helye ilyen zsákutcáknak és kacskaringóknak, mint ahogy a talán kissé túlmagyarázott formális logikai levezetéseknek sem, de talán ezt a tanulmányt nem csak az igazán komoly kutatók fogják olvasni, hanem az érdeklődő hallgatók is, akiknek viszont tanulságos lehet mindez.

2. A fókusz és a visszaható névmás naiv értelmezései

2.1. A visszaható névmás szintaktikai és szemantikai jellemzése

A visszaható névmás mondatbeli megjelenésének szintaktikai feltételeit nagyon részletesen tárgyalják a kötési elvekkel foglalkozó tanulmányok. Röviden: az anaforikus névmásoknak (így a visszaható névmásoknak is) kötve kell lenniük a kormányzó kategórián belül. Ez az úgynevezett *A kötési elv* egyfelől úgy értelmezhető, mint egy feltétel a visszaható névmás megjelenésére, másrészt pedig úgy, hogy a referáló főnévi kifejezések lehetséges megjelenési formái közötti választást szabályozza: ha egy referáló kifejezés koreferens egy másik, őt k-vezérlő referáló kifejezéssel, akkor (és csakis akkor) visszaható névmásként kell megjelennie.

A koreferencia kezelése szintaktikai és szemantikai eszközökkel is megoldhatónak tűnik. Szintaktikai megoldás esetében a visszaható névmást a megjelenési helyén rekonstruáljuk, azaz helyettesítjük az antecedensével. A *Péter látja magát* mondat elemzésénél a felszíni szerkezet kialakítása vagy a Spell Out után a *magát* névmást helyettesítjük a *Péter* önálló referenciával bíró főnévi csoporttal: *Péter látja Pétert*, majd a szemantikai reprezentációt ez alapján alakítjuk ki. A két azonos referenciájú kifejezést koreferenciaként értelmezzük. Könnyű azonban belátni, hogy ez a szintaktikai rekonstrukció nem megfelelő megoldás, mivel ebben az esetben a *Mindenki látja magát* mondat rekonstruált alakja a *Mindenki lát(ja) mindenkit* lenne, aminek az interpretációja nem reflexív.

A visszaható névmások esetében jelentkező koreferencia szemantikai kezelése során a visszaható névmás interpretációját határozzuk meg úgy, hogy a koreferencialitás kialakuljon. Ennek legegyszerűbb módja az, ha logikai fordításban ugyanazt az individuumváltozót vagy individuumkonstantt rendeljük hozzá, amit az őt kötő kifejezés is használ. Ha a *Péter látja magát* mondatban a *Péter* logikai megfelelője a p individuumkonstans, akkor a *magát*-nak is p lesz a logikai megfelelője, a *Mindenki látja magát* mondatban pedig, ha az alany logikai fordítása $\lambda P[\forall x(\text{boy}(x) \rightarrow P(x))]$, akkor a visszaható névmásnak az x kötött változó.² Természetesen az, hogy a reflexív névmás logikai megfelelője egy aktuális mondatbeli előfordulásban mi, p , x vagy valami más, nem a névmás lexikai leírásából származó információ, hanem a mondat szintaktikai elemzése során kerül meghatározásra: a kötési elvnek való megfeleléség ellenőrzése során kerül pontosításra. A tanulmányban a vizsgált szerkezetekben ezt a műveletet mindig már elvégzettként kezeltem.

Az anaforikus névmásoknak egy másik lehetséges értelmezését mutatja be Buring (2005: 43), mely szerint a reflexív névmásokat olyan kifejezéseknek feleltetjük meg, amelyek a tranzitív igének megfelelő kétargumentumú predikátumokat reflexivizálják. Ez a reflexivizálási folyamat hasonló, mint ami a *borotvál* – *borotválkozik* igepár esetén történik a képzés során, csak nem lexikai műveletként kell elképzelni, hanem szintaktikai-szemantikai átalakításként: a tranzitív ige és a visszaható névmás összekapcsolódása során a tranzitív ige $\lambda y \lambda x [P(x, y)]$ logikai megfelelőjéből az igei csoport logikai megfelelője $\lambda x [P(x, x)]$ lesz. A reflexivizálás során a kétargumentumú predikátumból kvázi egyargumentumú predikátum válik.

A visszaható névmások értelmezésénél az egyszerű esetekben lényegtelen, hogy a koreferencialitások vagy a reflexivizációs elemzést alkalmazzuk, bár a *Péter látja magát* mondatban az intuíciónk szerint inkább a koreferencialitás az erősebb, a *Péter megütötte magát* mondatban viszont a reflexivizációs hatás. A dolgozat további részében a 4.3. szakasztól eltekintve az anaforikus névmások koreferencialis elemzését alkalmazom: az anaforikus névmások megjelenését leíró *A kötési elv* rendelkezik a visszaható névmások

² A későbbi példamondatokban mindig tulajdonneveket használok majd, ami lehetővé teszi a főnévi csoportok egyszerűsített szemantikai jellemzését. Természetesen egy teljes leírásnál ezt nem szabad majd figyelmen kívül hagyni.

szintaxisáról és az antecedensük megtalálásáról, a logikai fordításuk pedig az antecedensük individuumreferenciájával lesz azonos.

2.2. A fókusz szintaktikai és szemantikai jellemzése

A magyarban az ige előtt levő összetevő a nem semleges intonációjú mondatokban fókuszként interpretálódik. Bár többféle fókuszértelmezés lehetséges (l. pl. É. Kiss 1998), most az azonosító fókuszról, a kimerítő felsorolásként értelmezhető fókuszról lesz szó.

A *Péter találkozott Marival* semleges intonációjú mondat egyszerűen csak deklarálja azt a tényt, hogy Péter és Mari találkozója megtörtént. A '*Péter találkozott Marival*' fókuszos mondat (az ' jelöli itt és a továbbiakban a fókuszhangsúlyt, és ezáltal azt, hogy a *Péter* összetevő fókuszpozícióban van) ezzel szemben nem csak ezt a tényt közli, hanem azt is, hogy az a személy, aki Marival találkozott, az Péter (azonosítás), valamint hogy a releváns személyek közül senki más nem találkozott Marival.

A fókuszos mondatok jelentését általában a mondat parafrázálásával szokta a szintaxis foglalkozó szakirodalom megadni,³ jelen esetben ez a parafrázis az, hogy 'az a személy, aki találkozott Marival, azonos Péterrel', vagy hogy 'Péter az az egyetlen személy, aki találkozott Marival'. Általánosítva úgy fogalmazhatjuk meg a fókusz jelentését, hogy 'az az X individuum (vagy személy), akire igaz a fókuszos mondat nem fókuszos (vagyis semleges intonációjú) párjával kifejezett állítás (ahol az igei csoportban a fókuszált összetevőt X-re cseréljük), azonos a fókuszált összetevő által jelölt individuummal', azaz 'az az X, amely X találkozott Marival, Péterrel azonos'. A parafrázisokat itt mint hétköznapi nyelven megfogalmazott logikai kifejezéseket értjük.

2.3. A probléma

Tekintsük a következő mondatokat:

- (1) a. 'Péter látja magát a tükörben.
b. 'Magát látja Péter a tükörben.

Az előző két szakaszban tárgyaltak szerint az (1a) mondat jelentését úgy lehet megadni, hogy 'az a személy, aki látja magát a tükörben, azonos Péterrel', vagy pontosabban: 'az az X, akire igaz, hogy X látja X-et a tükörben, azonos Péterrel'. Ezt minden különösebb kételkedés nélkül el is fogadjuk, megfelel az anyanyelvi intuíciónknak. A visszaható névmás itt reflexivizálja a tranzitív predikátumot, azaz a *lát* predikátum első és második argumentuma is ugyanaz lesz. Ez megfelel a 2.1.-ben leírtaknak is, vagyis a reflexív névmás logikai megfelelője megegyezik az antecedensével.

³ Például É. Kiss (1992: 101):

- (i) a. [_S [_{VP} Esterházy új könyvét [_{V'} vettem meg a születésnapodra]]
b. 'Esterházy új könyve az, amit megvettem a születésnapodra.'

vagy É. Kiss (2002: 77):

- (ii) [_{TopP} Pétert [_{Predicate} [_{Focus} JÁNOS] mutatta be Marinak]]
Peter-ACC John introduced VM Mary-to
'As for Peter it was John who introduced him to Mary.'

Üdítő kivételt jelent Kenesei (1989), ahol a fókuszos mondatok jelentését formális eszközökkel leírva találjuk.

Természetesen a fókusz szemantikájával foglalkozó szerzők (pl. Rooth 1992) a fókuszértelmezésnek a formális szemantikai leírását is megadják, ott viszont a fókuszjelenségek szintaktikai aspektusai nincsenek kellően kidolgozva.

Azonban nemcsak a mondat alanyát lehet fókuszpozícióba helyezni, hanem a mondat tárgyát is, a visszaható névmást is: (1b). Ennek a mondatnak a jelentése azonban az eddigiek szerint ugyanannak kellene lennie, mint az előző esetben. A visszaható névmásnak és a tulajdonnévnek ugyanaz a logikai megfelelője, a semleges állítás jelentését pedig így a $lát(p,p)$ logikai kifejezéssel adhatjuk meg. A mondat parafrázisa ennek megfelelően ugyanaz lesz: 'az az X, akire igaz, hogy X látja X-et a tükörben, azonos Péterrel'.

Nyilvánvaló azonban, hogy a két mondat jelentése nem ugyanaz. A két mondat jelentése különböző, más-más szituációban fordulhatnak elő, van olyan szituáció, amelyikben csak az egyik igaz, a másik nem, és van olyan is, ahol fordított a helyzet. Mi okozhatja ezt a problémát?

Több helyen is ejthettünk hibát a gondolatmenetünk során. Lehet, hogy a visszaható névmás szemantikai kezelését rontottuk el, de az is lehet, hogy a fókuszértelmezésnél tévedtünk. A gyanúsított elsősorban a fókuszértelmezés lehet, mivel a használt átfogalmazási mód eléggé szabályozatlan, nem igazán indokolt, miért így parafrázáljuk a fókuszos mondatokat, és az sem, hogy hogyan parafrázáljuk őket. Egy mondat átfogalmazása nem eléggé formális folyamat ahhoz, hogy pontosan leírassunk vele jelenségeket, nem ismerjük az átfogalmazási lehetőségeket, az átfogalmazások hatásait. És az átfogalmazások végső soron maguk is csak mondatok, használatuk során a magyarázandó jelenség és a magyarázat ugyanazon a nyelven történik.

A következő szakaszban azt nézzük meg, hogy hogyan lehet átfogalmazások nélkül, formális eszközökkel kezelni a vizsgált jelenségeket.

3. Kompozicionális szöszmötölés

Lássuk hát, hogyan lehet formális eszközökkel, kompozicionálisan létrehozni a kérdéses magyar mondatok jelentésrepresentációját! Ennek során az alapoknál kezdve először az egyszerű, sem fókuszot, sem másmilyen ige elé mozgatott összetevőt nem tartalmazó mondatok elemzését végezzük el, beleértve a visszaható névmások koreferencia alapú leírását is. Ezt követi az ige utáni pozícióból az ige elé kimozgó elemeket is tartalmazó mondatok általános jellemzése, ennek során a (Gyuris–Varasdi–Maleczki 2006) által is használt kompozicionális jelentésmeghatározást alkalmazom. A 3.3. szakaszban a fókuszált mondatok logikai megfelelőjéből meghatározzuk a fókuszprojekció speciális logikai tartalmát. A 3.4. szakaszban végül összegezzük az addig tárgyaltakat, és a visszaható névmást és fókuszot is tartalmazó mondatok logikai megfelelőit határozzuk meg.

A továbbiakban feltételezem, hogy a mondatokban szereplő szavak szemantikai reprezentációi mindig ugyanazok lesznek, a *Péter* (illetve a tárgy esetű *Péttert*), a *Mari(t)* és a *lát* (illetve a határozott ragozású *látja*) logikai megfelelője a következő:

- (2) a. Péter(t) : p
 b. Mari(t) : m
 c. lát(ja) : $\lambda y[\lambda x[lát(x,y)]]$

A tulajdonneveknél egyszerű individuumkonstanst használunk – ez nem teszi lehetővé a komplex főnévi csoportok általánosított kvantorként való kezelését, de a vizsgált mondatainknál ez nem is szükséges. A tulajdonsághalmazként való interpretálhatóságot biztosító $\lambda P[P(p)]$ logikai formula ebben az esetben csak az olvashatóság romlását okozná, más befolyása nem lenne. Az individuumkonstanst használata viszont lehetővé teszi, hogy a tranzitív igék logikai megfelelőjéül a (2c) egyszerű logikai formulát használjuk. Ezekon kívül a didaktikusabb felépítés miatt az (2d)-ben látható intranszitiv *fut* igét is használni fogom:

- (2) d. fut : $\lambda x[fut(x)]$

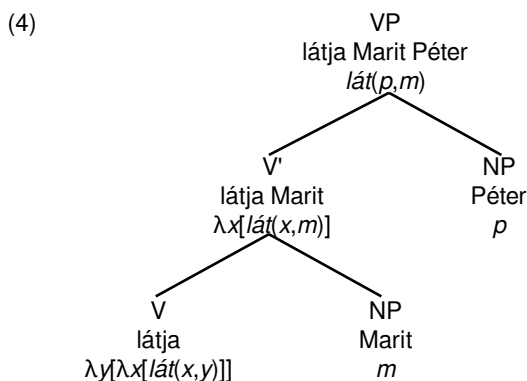
3.1. A mozgatót nem tartalmazó mondatok szerkezete és értelmezése

A mondatok összetevős szerkezeténél feltételezem, hogy az ige argumentumainak a kiinduló pozíciója az ige mögött van, az ige elé, a mondat bal periferiájára pedig mozgatóval kerülnek.

Az igével kezdődő, mozgatót nem tartalmazó mondatok szemantikai leírását úgy kaphatjuk meg, ha az igt mint függvényt alkalmazzuk egyenként az argumentumokra, majd a szükséges β -konverziókat végrehajtjuk:

- (3) a. Fut Péter : $\lambda x[fut(x)](p) \Leftrightarrow fut(p)$
 b. Látja Marit Péter : $\lambda y[\lambda x[lát(x,y)]](m)(p) \Leftrightarrow \lambda x[lát(x,m)](p) \Leftrightarrow lát(p,m)$

Mostani elemzésünk során lényegtelen, hogy az ige mögött milyen strukturális pozíciókban foglalnak helyet az ige argumentumai, az igitestvérei, azaz lapos igei csoportot tételezünk fel, vagy pedig hierarchikusan helyezkednek-e el. Bárhogyan is írható le a magyar mondat szerkezet igei része, a VP-hez tartozó logikai formula egy nyitott vagy zárt logikai mondatnak (τ típusú) felel meg.⁴ A (3b) elemzés egy egyszerű szemantikai analízist biztosító hierarchikus szerkezetet feltételez:

Ez az elemzés nem képes kezelni a VSO szórendű *Látja Péter Marit* mondatot, de a vizsgált jelenséget nem befolyásolja az ige mögötti összetevők szabad szórendje, ezért annak magyarázatát sem szükséges megadnunk.

Az igével kezdődő, visszaható névmást tartalmazó mondatok esetében a visszaható névmásoknak is meg kell adnunk a logikai megfelelőjét. Ez a korábban említett módon az antecedensének megfelelő individuumkonstans, vagy az antecedens által használt individuumváltozó lesz: esetünkben, mivel a továbbiakban mindig *Péter* lesz az antecedens, ez a p individuumkonstans lesz:

- (5) magát : p

A *Látja magát Péter* mondat jelentését meghatározó logikai kifejezést a (4) ábrán látható módon kaphatjuk meg, csak most a *Marit* kifejezés helyett a *magát* kifejezést kell használnunk:

- (6) Látja magát Péter : $\lambda y[\lambda x[lát(x,y)]](p)(p) \Leftrightarrow \lambda x[lát(x,p)](p) \Leftrightarrow lát(p,p)$

Ez a formula megfelel az intuíciónknak is: a *Látja magát Péter* mondat azt fejezi ki, hogy a p individuum látja a p individuumot.

⁴ Nyitott mondatot, azaz lekötetlen változót tartalmazó mondatot akkor kapunk majd, ha egy összetevőt kimozzgatunk az igei csoportból. Elemzésünkben ekkor egy e típusú individuumváltozó jelenik meg a kimozzgatott argumentum helyén.

3.2. Mozgatás

Az argumentumok ige elé való mozgatása mindig ugyanúgy történik, egy funkcionális projekció specifikálójába kerülnek. Ezek a funkcionális projekciók a szakirodalomban szokásosan topik, kvantor és fókusz projekciókként, vagy másutt Ref, Dist és F projekciókként vannak azonosítva.

A topik-, kvantor- és fókuszpozíciók nem pusztán szintaktikai természetűek, hanem szemantikai-, pragmatikai vagy diskurzusfunkciókat is betöltenek. Ezeknek a nem szintaktikai funkcióknak a leírására most nem vállalkozunk (kivéve a fókuszértelmezés esetében, lásd a következő szakaszban), most csak azt vizsgáljuk meg, hogy hogyan lehet az ilyen mondatoknak is kompozicionális módon előállítani a mozgatás nélküli mondatoknál, azaz az igével kezdődő mondatoknál megfigyelhető alapjelentését.

A *Péter fut* vagy a *Péter látja Marit* mondatok esetében nem is kellene különösebb magyarázat a megfelelő logikai formulák létrehozásához: a *fut* és a *látja Marit* kifejezések interpretációi a korábbiak alapján egy $\langle e, t \rangle$ típusú kifejezés, azaz egyargumentumú predikátum, amit alkalmazhatunk az alany által kifejezett individuumkonstansokra, függetlenül attól, hogy az az ige, illetve az ige+tárgy bal vagy jobb oldalán helyezkedik-e el.

$$(7) \quad \text{látja Marit} : \lambda y[\lambda x[\text{lát}(x,y)]](m) \Leftrightarrow \lambda x[\text{lát}(x,m)]$$

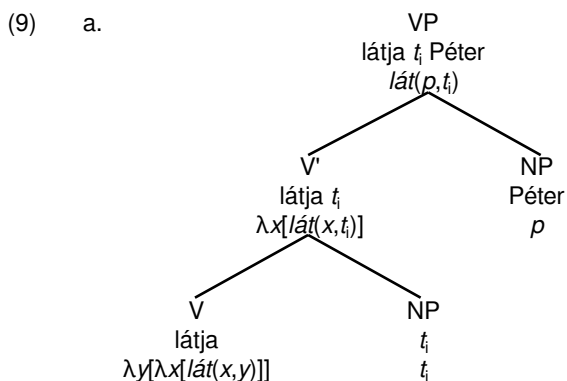
Azonban a *Marit látja Péter* mondat esetében – már amennyiben tartjuk magunkat ahhoz a feltételezéshez, hogy az ige az öt követő argumentumokkal egy összetevőt alkot – szükségünk lesz valamilyen külön módszerre a bal perifériára kerülő elemek kezeléséhez. Ha a *látja Péter* egy összetevőt alkot, akkor a *látja* logikai megfelelőjét nem alkalmazhatjuk a *Péter* logikai megfelelőjére, mert akkor a p individuumkonstans a tárgy pozícióját foglalná el a logikai formulában:

$$(8) \quad \text{látja Péter} : \lambda y[\lambda x[\text{lát}(x,y)]](p) \Leftrightarrow \lambda x[\text{lát}(x,p)]$$

Segítségünkre siet azonban az a feltevés, hogy az ige előtt megjelenő összetevők bázispozíciója az ige után van, onnan mozgatással kerülnek az ige elé, az ige mögötti kiindulási pozícióban pedig egy nyom található. Ezt elfogadva, valamint azt, hogy a kimozgatott összetevők nyomainak a logikai megfelelője egy individuumváltozó,⁵ a következő szerkezetet és elemzést kapjuk:⁶

⁵ A funkcionális projekciók és a kimozgatott összetevő szemantikai jellemzését Gyuris–Varasdi–Maleczki (2006) 9.3.2.1. szakaszát követve adom meg itt és a későbbiekben.

⁶ Itt és a későbbiekben a t_i kifejezést a szintaktikai leírásban nyomként, a logikai leírásban pedig individuumváltozóként használom. A két értelmezés nem keverendő össze, az azonos alak csak a könnyebb azonosíthatóság miatt van.

b. látja ő Péter : $\lambda y[\lambda x[\text{lát}(x, y)]](\text{ő})(p) \Leftrightarrow \lambda x[\text{lát}(x, \text{ő})](p) \Leftrightarrow \text{lát}(p, \text{ő})$

c. látja Marit ő : $\lambda y[\lambda x[\text{lát}(x, y)]](m)(\text{ő}) \Leftrightarrow \lambda x[\text{lát}(x, m)](\text{ő}) \Leftrightarrow \text{lát}(\text{ő}, m)$

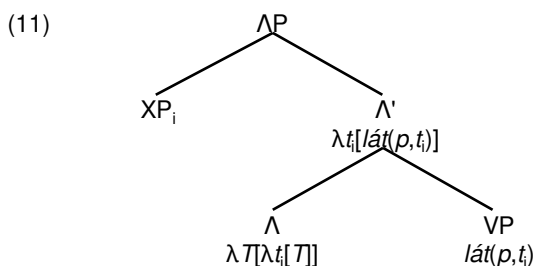
A (9a) és (9b) példában ő-vel jelöltem egyrészt a kimozgatott *Marit* nyomát, másrészt a neki megfeleltethető individuumváltozót is. (9c)-ben ugyanez a kimozgatott alanyt jelöli.

Látható, hogy a (9b–c) példákban látható logikai kifejezések ugyanúgy τ típusúak, azaz logikai mondatok, mint a (3a–b)-ben látható kifejezések, csak míg azok nem tartalmaznak lekötetlen individuumváltozót, az itteniek igen, azaz ezek nyitott mondatok. A VP logikai megfelelője azonban mindig τ típusú.

A *Péter Marit látja*, illetve a *Marit Péter látja* mondatokban levő *látja* VP-k hasonló módon elemezhetőek, csak ezekben két lekötetlen individuumváltozó lesz, ő és ő:

(10) $[_{VP} \text{ látja } \text{ő } \text{ő}] : \text{lát}(\text{ő}, \text{ő})$.

Ahhoz, hogy ezek a nyitott logikai mondatok kombinálhatóak legyenek az ige előtti, egy funkcionális projekció specifikáló pozíciójában levő, kimozgatott argumentummal, a nyitott mondatokból predikátumokat kell csinálni. A funkcionális projekciók fejei ezt teszik, a nyitott mondatban szereplő lekötetlen változók közül az, amelyik a projekció specifikálójában megjelenő összetevő feleltethető meg, lambda absztrakció útján a nyitott mondat elé kerül:⁷

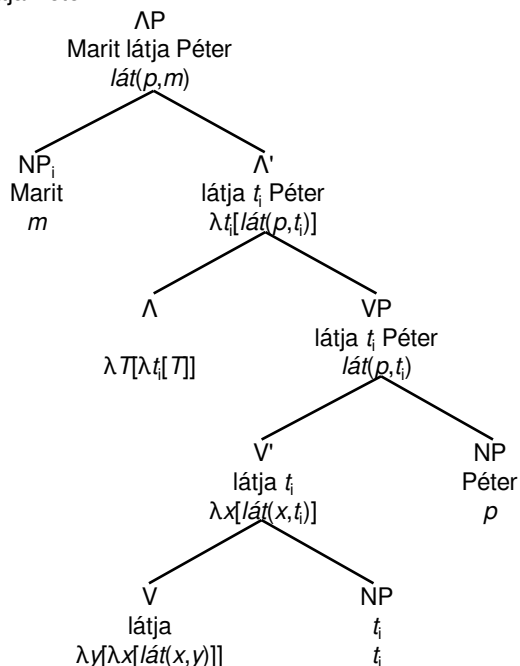

A példában a Λ funkcionális fej projekciójában a specifikálónak mozgatott kifejezés és a fejben szereplő ő individuumváltozó indexe azonos, T itt pedig τ típusú logikai változó. A Λ' -ben látható logikai kifejezés már egy $\langle e, \tau \rangle$ típusú kifejezés, ami könnyen kombinálható a specifikálónak levő e típusú argumentummal (vagy ha azt általánosított kvantorként, azaz $\langle \langle e, \tau \rangle, \tau \rangle$ -ként elemezzük, mint majd hamarosan a fókuszált kifejezést, akkor is).

⁷ Itt ismét Gyuris–Varasdi–Maleczki (2006) 9.3.2.1. szakaszára utalnék.

A *Marit látja Péter* mondat teljes elemzése a következő lesz:

- (12) a. Marit látja Péter
b.

- c. $\lambda T[\lambda t_i[T]](\lambda y[\lambda x[\lambda t_i[x, y]]](t_i)(\rho))(m)$
 $\lambda T[\lambda t_i[T]](\lambda x[\lambda t_i[x, t_i]])(\rho)(m)$
 $\lambda T[\lambda t_i[T]](\lambda t_i[\lambda t_i](\rho, t_i))(m)$
 $\lambda t_i[\lambda t_i[\lambda t_i](\rho, t_i)](m)$
 $\lambda t_i[\lambda t_i](\rho, m)$

Hasonló módon elemezhető a *Péter látja Marit* és a *Péter Marit látja* mondat is:

- (13) a. Péter látja Marit = $[\lambda_P Péter_i \Lambda [\lambda_{VP} látja Marit t_i]]$
 $\lambda T[\lambda t_i[T]](\lambda t_i[\lambda t_i](\rho, m))(\rho)$
 $\lambda t_i[\lambda t_i](\rho, m)$
 $\lambda t_i[\lambda t_i](\rho, m)$
- b. Péter Marit látja = $[\lambda_P Péter_i \Lambda [\lambda_P Marit_i \Lambda [\lambda_{VP} látja t_i t_i]]]$
 $\lambda S[\lambda t_i[S]](\lambda T[\lambda t_i[T]])(\lambda t_i[\lambda t_i](\rho, m))(\rho)$
 $\lambda S[\lambda t_i[S]](\lambda t_i[\lambda t_i](\rho, m))(\rho)$
 $\lambda S[\lambda t_i[S]](\lambda t_i[\lambda t_i](\rho, m))(\rho)$
 $\lambda t_i[\lambda t_i](\rho, m)$
 $\lambda t_i[\lambda t_i](\rho, m)$

(13a) második sorában a $[\lambda_{VP} látja Marit t_i]$ igei csoport (9c)-ben már levezetett formuláját használtuk a Λ logikai megfelelőjének első argumentumaként. (13b)-nél $\lambda T[\lambda t_i[T]](\lambda t_i[\lambda t_i](\rho, m))$ a $[\lambda_P Marit_i \Lambda [\lambda_{VP} látja t_i t_i]]$ logikai megfelelője (ahol $\lambda t_i[\lambda t_i](\rho, m)$ az igei csoport (10)-ben bemutatott megfelelője), ami a felső Λ projekció első argumentumaként jelenik meg. Az S , csakúgy, mint a T , t típusú logikai változó.

3.3. A fókusz szemantikai jellemzése

Térjünk most rá a fókuszértelmezésre! Az előző szakaszban megvizsgáltuk, hogyan lehet a mozgatóval létrehozott mondatok interpretációját megadni úgy, mintha a mozgatásnak semmilyen jelentéstani hatása nem lenne. Azonban a mondat bal perifériájára való helyezéssel a mondat értelmezése is megváltozik, vagyis a funkcionális fejek $\lambda T[\lambda t_i [T]]$ logikai megfeleltetésén túl még valami más is történik.

A fókuszprojekció, vagyis a fókuszértelmezés esetében – legalábbis a tanulmány által vizsgált jelenségnél – ez a speciális értelmezés a kimerítő felsorolás vagy az azonosítás: a fókuszpozícióba mozgatót összetevő által jelölt individuum az egyetlen olyan, amire igaz a mondat által kifejezett alapállítás. A '*Péter fut* fókuszos mondat esetében az azonosítást úgy fogalmazhatjuk meg, hogy a *Péter* névvel jelölt individuum az egyetlen olyan x individuum, akire igaz az, hogy *fut*(x). Az azonosítást a predikátumlogikában az ι (ióta) operátor segítségével fejezhetjük ki, Kenesei (1989) javaslata alapján a fókuszinterpretációt ezzel az operátorral adjuk meg: $\iota x[fut(x)] = p$, azaz az az x individuum, aki fut, azonos (egyenlő) p -vel. Az ióta operátor az egzisztenciális és univerzális kvantorokhoz hasonlóan egy individuumváltozót köt, hatókörében pedig egy logikai mondat található, de azokkal ellentétben az iótás kifejezés nem τ típusú, hanem e típusú. A russelli ι operátor definíciója szerint (von Heusinger 2003) fennáll a (14) azonosság, azaz az iótás kifejezés egyszerre fejez ki egzisztencialitást és unicitást:

$$(14) \quad P(\iota x[Q(x)]) \Leftrightarrow \exists x[Q(x) \wedge \forall y[Q(y) \rightarrow x = y] \wedge P(x)]$$

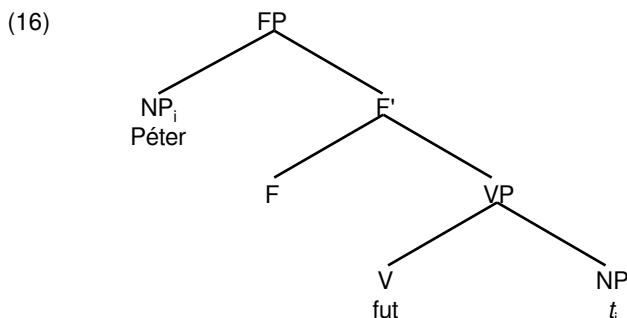
vagyis az $\iota x[Q(x)]$ egy olyan individuumot ad meg, amire egyedül igaz az, hogy rendelkezik a Q tulajdonsággal.

A '*Péter fut* mondat teljes logikai megfelelőjét tehát úgy adhatjuk meg, hogy az az egyetlen individuum, aki fut, azonos Péterrel:

$$(15) \quad \text{'Péter fut} : \iota x[fut(x)] = p$$

A (15)-ben megadott logikai kifejezés azt adja meg, hogy mit állítunk a mondat kimondásakor, ez az elvárt jelentésleírás. A feladatunk most az, hogy a nyelvtant, ami a nyelvet leírja, úgy fogalmazzuk meg, hogy ezt az elvárt jelentést visszaadja kompozicionálisan is. Az absztrakt fókuszértelmezés megadásához a konkrét logikai kifejezésből juthatunk el lambda absztrakció segítségével.

A '*Péter fut* mondat összetevős szerkezete a következő:

ahol F egy funkcionális kategória (fókusz), az FP specifikálójában található *Péter* logikai megfelelője p , a $[_{VP} fut t_i]$ ige csoporté pedig $fut(t_i)$.

A teljes mondat logikai megfelelője $\iota x[fut(x)] = p$. Ezt úgy kaphatjuk kompozicionálisan, hogy F logikai megfelelőjét, ami egy $\langle e, t \rangle$ típusú függvény, alkalmazzuk a specifikáló logikai megfelelőjére (p). Hogy a még nem ismert F logikai megfelelőjét megkapjuk, a mondat logikai megfelelőjén kell lambda-absztrakciót elvégeznünk: $\lambda y[\iota x[fut(x)] = y]$, mert $\lambda y[\iota x[fut(x)] = y](p) \Leftrightarrow \iota x[fut(x)] = p$. Ha összevetjük ezt az előző szakaszban ismertetett és használt Λ funkcionális kategóriák leírásával, vagyis elfogadjuk, hogy a funkcionális fejek feladata az, hogy a kimozgatott argumentumnak megfelelő individuumváltozót azonosítsák, nyilvánvaló, hogy a kifejezésben szereplő y individuumváltozót t_i -vel kell helyettesítenünk:

$$(17) \quad [F \text{ } F \text{ } [_{VP} \text{ fut } t_i]] : \lambda t_i[\iota x[fut(x)] = t_i]$$

Ezt a logikai formulát pedig kompozicionálisan úgy kaphatjuk meg, ha az F logikai megfelelőjét – ami várhatóan egy $\langle t, \langle e, t \rangle \rangle$ típusú kifejezés lesz, mint volt az előző fejezetben is a Λ -k esetében – mint függvényt alkalmazzuk a VP logikai megfelelőjére, $fut(t_i)$ -re. Ebből azonban lambda absztrakcióval nem kaphatjuk meg az F logikai megfelelőjét, mivel (17)-ben nem $fut(t_i)$ szerepel, hanem $fut(x)$, amiben x egy már kötött változó (az ι köti).

Azonban nem kell kétségbeesnünk, a mondat kompozicionális jelentésmeghatározásának van egy másik módja is. Ne az F -t tekintsük függvénynek, aminek a specifikáló az argumentuma, hanem a specifikálót, amit – mint az $\langle \langle e, t \rangle, t \rangle$ típusú általánosított kvantorokat is – alkalmazzunk a F -re mint argumentumra. Ekkor feltételezhetjük, hogy F logikai megfelelője az előző szakaszban is használthoz hasonlóan $\lambda t_i[fut(t_i)]$ lesz, ami gyakorlatilag maga a fut egyargumentumú predikátum. A (15) formulán elvégezve a lambda absztrakciót, azaz kiemelve belőle a $\lambda t_i[fut(t_i)]$ kifejezést, megkapjuk, hogy fókuszként értelmezett '*Péter* logikai megfelelője $\lambda P[\iota x[P(x)] = p]$. Az $[_{FP} \text{ 'Péter}_i \text{ } [F \text{ } [_{VP} \text{ fut } t_i]]]$ mondat elemzése ekkor a következő:

$$(18) \quad \lambda P[\iota x[P(x)] = p](\lambda t_i[fut(t_i)]) \\ \iota x[\lambda t_i[fut(t_i)](x)] = p \\ \iota x[fut(x)] = p$$

A '*Péter*-nek megfelelő $\lambda P[\iota x[P(x)] = p]$ logikai kifejezésből pedig már csak *Péter*-től, azaz p -től kell elvonatkoztatni, absztrahálni, hogy megkapjuk a tiszta fókuszértelmezést:

$$(19) \quad ' : \lambda y[\lambda P[\iota x[P(x)] = y]]$$

Furcsának tűnhet, hogy a (19) logikai kifejezést FP specifikálójában alkalmazzuk a fókuszált összetevő, a *Péter* logikai megfelelőjére, mintha a fókuszértelmezés $[_{FP} \text{ spec}]$ -hez lenne hozzárendelve, nem pedig a funkcionális F fejhez.⁸ De értelmezhetjük ezt a helyzetet úgy is, mintha (19) a *csak* fókuszoperátor logikai megfelelője lenne, amit viszont az őt követő főnévi csoporttal együtt a fókusz specifikálóban találunk meg:

$$(20) \quad [_{FP} \text{ Csak Péter}_i \text{ } [F \text{ } [_{VP} \text{ fut } t_i]]]$$

A '*Péter fut* mondat teljes elemzése tehát a következő:

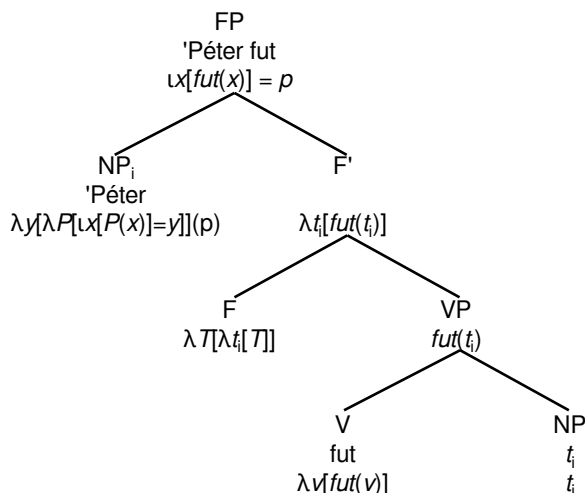
⁸ Konstruálhatnánk egy olyan logikai kifejezést is, ami az F -hez rendelve is eredményül adná a kívánt $(\iota x[fut(x)] = p)$ formulát:

$$F : \lambda P[\lambda y[\lambda t_i[\lambda x[P(x)] = y]]]$$

Ez azonban, bár a kívánt eredményt szolgáltatja, nem hozható létre olyan szépen absztrakcióval a (15) mondatinterpretációból, valamint nem alkalmazható a *csak* fókuszoperátoros mondatok esetében sem, ezért a továbbiakban nem ezt a logikai kifejezést használjuk F -re.

(21) a. 'Péter fut.

b

- c. $\lambda y[\lambda P[\lambda x[P(x)]=y]](\rho)(\lambda T[\lambda t_i[T]])(\lambda v[fut(v)](t_i))$
 $\lambda y[\lambda P[\lambda x[P(x)]=y]](\rho)(\lambda T[\lambda t_i[T]])(fut(t_i))$
 $\lambda y[\lambda P[\lambda x[P(x)]=y]](\rho)(\lambda t_i[fut(t_i)])$
 $\lambda P[\lambda x[P(x)]=\rho](\lambda t_i[fut(t_i)])$
 $\lambda x[\lambda t_i[fut(t_i)](x)]=\rho$
 $\lambda x[fut(x)]=\rho$

Most azt kell ellenőriznünk, hogy a szépen megkonstruált fókusz interpretációnk hogyan viselkedik tranzitív igés mondatban. Először a 'Péter látja Marit' mondatot nézzük meg:

(22) a. $[_{FP} \text{'Péter}_i [_F F [_{VP} [_V \text{látja Marit}] t_i]]]$:

- b. $[_{FP} \lambda y[\lambda P[\lambda x[P(x)]=y]] \rho [_F \lambda T[\lambda t_i[T]]] [_{VP} [_V \lambda u[\lambda v[\lambda \acute{a}t(v,u)]] m] t_i]]]$
 $\lambda y[\lambda P[\lambda x[P(x)]=y]](\rho)(\lambda T[\lambda t_i[T]])(\lambda u[\lambda v[\lambda \acute{a}t(v,u)]])(m)(t_i)$
- c. $\lambda y[\lambda P[\lambda x[P(x)]=y]](\rho)(\lambda T[\lambda t_i[T]])(\lambda u[\lambda v[\lambda \acute{a}t(v,u)]])(m)(t_i)$
 $\lambda y[\lambda P[\lambda x[P(x)]=y]](\rho)(\lambda T[\lambda t_i[T]])(\lambda v[\lambda \acute{a}t(v,m)])(t_i)$
 $\lambda y[\lambda P[\lambda x[P(x)]=y]](\rho)(\lambda T[\lambda t_i[T]])(\lambda \acute{a}t(t_i,m))$
 $\lambda y[\lambda P[\lambda x[P(x)]=y]](\rho)(\lambda t_i[\lambda \acute{a}t(t_i,m)])$
 $\lambda P[\lambda x[P(x)]=\rho](\lambda t_i[\lambda \acute{a}t(t_i,m)])$
 $\lambda x[\lambda t_i[\lambda \acute{a}t(t_i,m)](x)]=\rho$
- d. $\lambda x[\lambda \acute{a}t(x,m)]=\rho$

(22a)-ban a mondat összetevős szerkezetét láthatjuk, utána pedig ugyanezt, csak az összetevők helyett azok logikai megfelelői kerültek. A szintaktikai szerkezet szögletes zárójelei félkövérek, hogy megkülönböztethessük a logikai kifejezésekben szereplő hatóköri szögletes zárójelektől. (22b) második sorában a logikai kifejezések kompozicionális kombinációi találhatóak, azaz a mondatnak megfelelő logikai formula β -konverzió előtt. (22c)-ben ugyanennek a logikai formulának a β -konverziós egyszerűsítése látható, a végén pedig a konverzió eredménye, a mondat elsőrendű logikai megfelelője.

A (22d) logikai kifejezés visszaadja az intuíciónknak megfelelő értelmezést: a 'Péter látja Marit' mondat azt állítja, az a személy, aki látja Marit, azonos Péterrel.

A 'Marit látja Péter mondat elemzése (23)-ban látható:

- (23) a. $[_{FP} \text{'Marit}_i [_F F [_{VP} [_V \text{ látja } t_i] \text{ Péter}]]]$:
- b. $[_{FP} \lambda y[\lambda P[\lambda x[P(x)]=y]]] \ m \ [_F \lambda T[\lambda t_i[T]]] \ [_{VP} [_V \lambda u[\lambda v[\text{lát}(v,u)]]] \ t_i] \ \rho]]]$
 $\lambda y[\lambda P[\lambda x[P(x)]=y]] \ (m) \ (\lambda T[\lambda t_i[T]]) \ (\lambda u[\lambda v[\text{lát}(v,u)]]] \ (t_i) \ (\rho))$
- c. $\lambda y[\lambda P[\lambda x[P(x)]=y]] \ (m) \ (\lambda T[\lambda t_i[T]]) \ (\lambda u[\lambda v[\text{lát}(v,u)]]] \ (t_i) \ (\rho))$
 $\lambda y[\lambda P[\lambda x[P(x)]=y]] \ (m) \ (\lambda T[\lambda t_i[T]]) \ (\lambda v[\text{lát}(v,t_i)]] \ (\rho))$
 $\lambda y[\lambda P[\lambda x[P(x)]=y]] \ (m) \ (\lambda T[\lambda t_i[T]]) \ (\text{lát}(\rho,t_i))$
 $\lambda y[\lambda P[\lambda x[P(x)]=y]] \ (m) \ (\lambda t_i[\text{lát}(\rho,t_i)])$
 $\lambda P[\lambda x[P(x)]=m] \ (\lambda t_i[\text{lát}(\rho,t_i)])$
 $\lambda x[\lambda t_i[\text{lát}(\rho,t_i)](x)]=m$
- d. $\lambda x[\text{lát}(\rho,x)]=m$

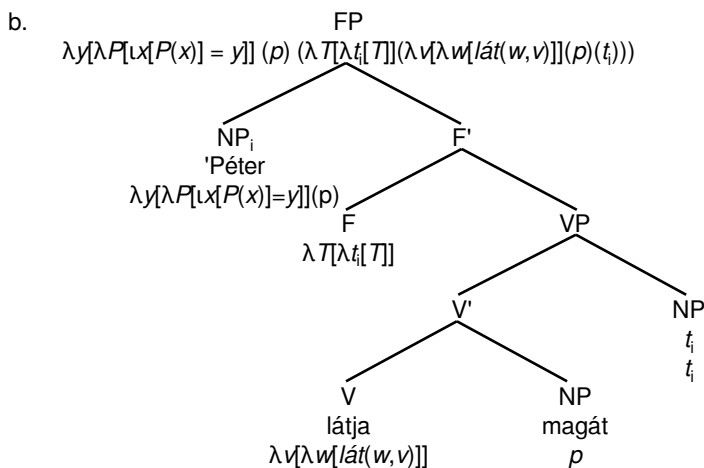
A (23d) logikai kifejezés helyesen adja vissza a tárgyi fókuszos mondat értelmezését: az a személy, akit Péter lát, azonos Marival.

3.4. A visszaható névmást tartalmazó fókuszos mondatok kompozicionális interpretációja

Most térjünk vissza a kiinduló problémánkhoz, hogy mi a 'Péter látja magát és a 'Magát látja Péter mondatoknak a jelentését, szemantikai interpretációját leíró logikai formula, és ezt hogyan kaphatjuk meg a már megismert kompozicionális eszközökkel. Ehhez már minden adott, a tranzitív igés semleges mondatok és a visszaható névmások interpretációját a 3.1. szakaszban tekintettük át, az ige elé mozgatás befolyását és leírását 3.2.-ben, a fókusz leírását pedig az előző, 3.3. szakaszban.

Lássuk először a 'Péter látja magát mondatot.

- 24) a. 'Péter látja magát.

- c. $\lambda y[\lambda P[\iota x[P(x)] = y]] (\rho) (\lambda T[\lambda t_i[T]](\lambda v[\lambda w[\acute{l}at(w, v)]](\rho)(t_i)))$
 $\lambda y[\lambda P[\iota x[P(x)] = y]] (\rho) (\lambda T[\lambda t_i[T]](\lambda w[\acute{l}at(w, \rho)](t_i)))$
 $\lambda y[\lambda P[\iota x[P(x)] = y]] (\rho) (\lambda T[\lambda t_i[T]](\acute{l}at(t_i, \rho)))$
 $\lambda y[\lambda P[\iota x[P(x)] = y]] (\rho) (\lambda t_i[\acute{l}at(t_i, \rho)])$
 $\lambda P[\iota x[P(x)] = \rho] (t_i[\acute{l}at(t_i, \rho)])$
 $\iota x[\lambda t_i[\acute{l}at(t_i, \rho)](x)] = \rho$
- d. $\iota x[\acute{l}at(x, \rho)] = \rho$

(24b)-ben a tárgyi pozícióban jelenik meg a magát visszaható névmás, aminek a logikai megfelelőjét a korábban ismertetett megfontolások szerint az antecedensének, a *Péter* főnévi csoportnak az individuumkonstansával megegyezően adtuk meg. A teljes mondat jelentését meghatározó logikai formula (24d)-ben látható. Ezt összevetve a '*Péter látja Marit*' mondat (22d)-ben megadott logikai megfelelőjével, azt állapíthatjuk meg, hogy a két logikai formula csak abban különbözik, hogy az m individuumkonstans ρ -re változott.

Ezután nézzük meg, hogy a '*Magát látja Péter*' mondatához milyen logikai kifejezést kapunk:

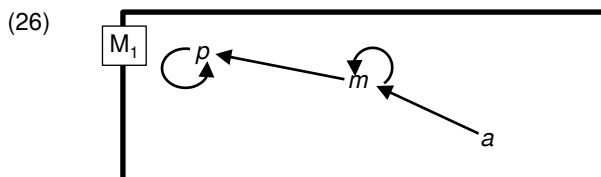
- 25) a. '*Magát látja Péter*.
- b. $[\text{FP } \lambda y[\lambda P[\iota x[P(x)] = y]] (\rho) [\text{F- } \lambda T[\lambda t_i[T]] [\text{VP } [\text{V- } \lambda v[\lambda w[\acute{l}at(w, v)]] (t_i)] (\rho)]]]$
 $\lambda y[\lambda P[\iota x[P(x)] = y]] (\rho) (\lambda T[\lambda t_i[T]](\lambda v[\lambda w[\acute{l}at(w, v)]] (t_i)(\rho)))$
- c. $\lambda y[\lambda P[\iota x[P(x)] = y]] (\rho) (\lambda T[\lambda t_i[T]](\lambda v[\lambda w[\acute{l}at(w, v)]] (t_i)(\rho)))$
 $\lambda y[\lambda P[\iota x[P(x)] = y]] (\rho) (\lambda T[\lambda t_i[T]](\lambda w[\acute{l}at(w, t_i)](\rho)))$
 $\lambda y[\lambda P[\iota x[P(x)] = y]] (\rho) (\lambda T[\lambda t_i[T]](\acute{l}at(\rho, t_i)))$
 $\lambda y[\lambda P[\iota x[P(x)] = y]] (\rho) (\lambda t_i[\acute{l}at(\rho, t_i)])$
 $\lambda P[\iota x[P(x)] = \rho] (\lambda t_i[\acute{l}at(\rho, t_i)])$
 $\iota x[\lambda t_i[\acute{l}at(\rho, t_i)](x)] = \rho$
- d. $\iota x[\acute{l}at(\rho, x)] = \rho$

A (25d) formula különbözik (24d)-től, vagyis a két mondat – formailag legalábbis – különböző logikai kifejezést társítottunk, ami szükséges a két mondat különböző jelentésének a leírásához. De vajon a két logikai kifejezés valóban különbözik egymástól? A következő szakaszban megvizsgáljuk, hogy van-e a két kifejezést megkülönböztető szituáció, különbözhet-e az igazságértékük valamilyen modellben interpretálva.

4. A mondatok különböző modellekben történő interpretációja

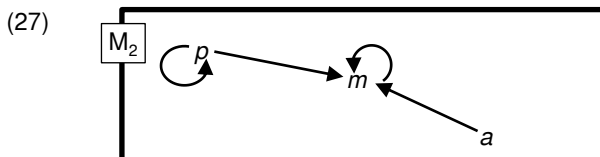
4.1. A logikai kifejezések értelmezése

A (25a) '*Magát látja Péter*' logikai megfelelője tehát $\iota x[\acute{l}at(\rho, x)] = \rho$. Ez akkor és csak akkor igaz, ha van olyan individuum, akit Péter lát, és az a személy, akit Péter lát, maga Péter, és senki más. Az, hogy más kit lát, vagy hogy ki látja még Pétert, a mondat igazságértékének a szempontjából nem lényeges. Az M_1 szituációban (modellben), ahol Mari látja magát és Pétert is, Anna pedig Marit, de Péter csak magát látja, a mondat igaz:

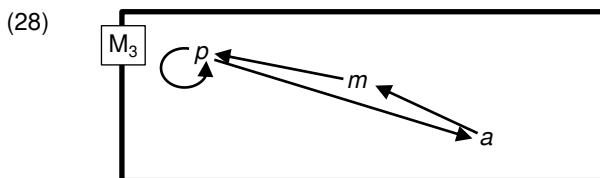

Ugyanebben a modellben viszont a (24d) $\neg[\text{lát}(x,p)] = p$ formula nem igaz: bár van olyan személy, aki látja Pétert, de nem csak egy, hanem kettő is: maga Péter, valamint Mari. A két logikai kifejezés tehát logikailag nem egyenértékű.

Az M_2 modellben fordított a helyzet, (24d) igaz, (25d) viszont hamis.

Könnyen észrevehető azonban, hogy bár a (24d) formula valóban igaz az M_2 szituációban, a (24a) '*Péter látja magát*' mondat nem állít igazat ugyanitt. Nem állíthatjuk, hogy csak Péter látja magát, mivel Mari is látja magát. Az történt, hogy a (24) példában bemutatott módon létrehoztunk egy kompozicionális jelentésleírást a '*Péter látja magát*' mondat számára, azonban a kapott eredmény nem az, ami a mondat jelentésének megfelel. A '*Péter látja magát*' mondat sem az M_1 , sem az M_2 szituációban nem igaz, igaz viszont például az M_3 szituációban.

M_3 -ban sem Mari, sem Anna nem látja saját magát, egyedül Péter, azaz (csak) '*Péter látja magát*'. M_3 -ban egyébként sem a (24d), sem a (25d) logikai kifejezés nem igaz, igaz viszont a (29), ami tulajdonképpen a kérdéses mondat logikai megfelelője kellene hogy legyen.

(29) $\neg[\text{lát}(x,x)] = p$

Arról, hogy miért nem ez jött ki a kompozicionális jelentésmeghatározás során, és hogyan lehetne módosítani a levezetésen, hogy ez megtörténjen, később még szó lesz, előtte azonban még vizsgáljuk meg, hogy melyik magyar nyelvű mondatnak a jelentését lehetne megadni a (24d) formulával.

4.2. Mellékszál a lehetséges mondatokról

Vegyük még egyszer a szóba került logikai kifejezéseket!

(30) a. $\neg[\text{lát}(x,p)] = p$ = (24d)
 b. $\neg[\text{lát}(p,x)] = p$ = (25d)
 c. $\neg[\text{lát}(x,x)] = p$ = (29)

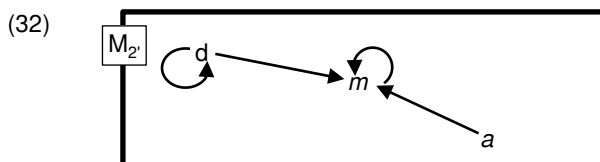
A második kifejezés a '*Magát látja Péter*', a harmadik pedig a '*Péter látja magát*' mondat jelentését írja le. Azt várhatnánk, hogy a (30a) formula, mivel hasonló szerkezetű és ugyanolyan bonyolultságú, mint a másik kettő, szintén egy hasonló elemekből felépülő mondat logikai megfelelője lesz – de vajon melyik mondaté? A *Péter*, *látja* és *magát* szavakból nem lehet más szórendű fókuszos mondatot létrehozni.

Vizsgáljuk meg a problémát a mondatok használata szempontjából! A (30a) formulának egy fókuszos mondatához kell tartoznia, a fókuszos mondatok pedig sokszor egy kiegészítendő kérdésre adott válaszként érkeznek:

- (31) – Ki aludt az ágyacskámban?
– 'Hófehérke aludt az ágyacskádban.

(30a) felépítéséből látszik, hogy egy alanyra kérdező mondatra érkező válaszhoz tartozik, mégpedig akkor, ha az M_2 szituációhoz hasonló esetben tesszük fel a kérdést. Tegyük szemléletesebbé a szituációt!

Köztudott, hogy a vámpírok nem látszanak a tükörben (Heitz 2010). Tegyük fel, hogy ez csak az egyszerű földi halandók számára van így, a vámpírok, mivel maguk is természetfölötti lények, látják magukat a tükörben. Az M_2 egy ilyen szituációt ír le (a nyilak a tükörben látást mutatják; a szituáció hitelessége érdekében Pétert lecseréljük Drakulára), amiben Drakula egy vámpír:

Hogy Anna miért nem látja magát, azt nem tudjuk, lehet, hogy valamilyen másfajta természetfölötti lény, vagy egyszerűen csak úgy áll a tükör előtt, hogy nem látja magát. Mari viszont biztosan nem vámpír, mert rajta kívül ketten is látják a tükörképét. De most Mari és Anna nem is fontos, a (30a) kifejezés sem foglalkozik név szerint velük.

A kérdés tehát Drakulára vonatkozik:

- (33) – Ki látja Drakulát a tükörben?

- (34) a. – Drakula.
b. – Ő maga.

A kérdésre két egyszerű válasz is érkezhethet, ám mindkét válasz hiányos. Feltételezhetjük, hogy a két válasz ellipszist tartalmaz. A teljes mondatos válasz párhuzamos szerkezetű a kérdéssel, csak a kérdőszó helyett a válaszként érkező szó található meg fókuszpozícióban:

- (35) a. – 'Drakula [~~látja Drakulát a tükörben~~]
b. – Ő 'maga [~~látja Drakulát a tükörben~~]

Csak hogy az ellipsisz rekonstruálása után kapott mondatok agrammatikusak, megsértik az A kötési elvet.

A (30a) logikai kifejezés tehát egy olyan magyar nyelvű mondatához tartozik, ami szintaktikai szempontból nem grammatikus. Ez két kérdést is fölvet: (1) Miként lehetséges az, hogy a (34)–(35) elliptikus mondatok mégis grammatikusak, miként sérthetnek meg egy egyébként kivétel nélkülinek tekintett szintaktikai szabályt? (2) Mit kezdenek az ilyen jelenséggel azok a grammatikaelméletek, amelyek szerint nincsenek megsérthetetlen nyelvi szabályok? Ha nincsenek megsérthetetlen szabályok, miért nem tudjuk a (30a) jelentéstartalmat rövid, világos, körülírást és ellipszist nem tartalmazó magyar mondatként megfogalmazni?

A (30a) kifejezés tehát egy aránylag egyszerű szituációt ír le, logikailag és szemantikailag egyszerűt. A formulát könnyű kompozicionálisan előállítani egyszerű, nem elliptikus, nem körülírással magyar mondat alapján, csak a kérdéses magyar mondat szintaktikailag nem jól formált, megsérti a kötési elveket: *'Péter látja Pétert (a tükörben) vagy *'Maga látja Pétert (a tükörben).

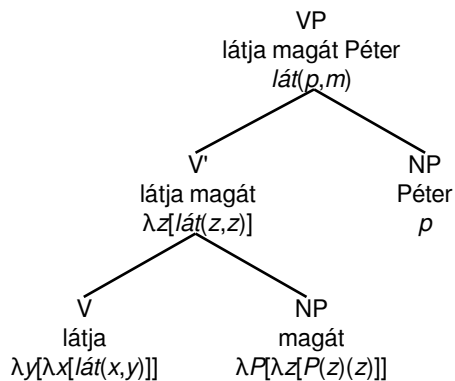
4.3. A visszaható névmás értelmezésének lehetőségei

A (30b) $\lambda x[\lambda t(\rho, x)] = \rho$ logikai kifejezés tehát a 'Magát látja Péter, a (30c) $\lambda x[\lambda t(x, x)] = \rho$ pedig a 'Péter látja magát' mondat logikai megfelelője.

(30b) a visszaható névmás egyszerű szemantikai rekonstrukciójaként áll elő, amikor a visszaható névmás logikai megfelelője megegyezik az antecedensének a logikai megfelelőjével, ρ -vel. Tulajdonnévi antecedens esetében ez olyan, mintha a '*Pétert látja Péter' mondatot elemeznénk. Ez az interpretációs stratégia abban az esetben is működik, ha a visszaható névmás nem fókuszpozícióban, hanem az ige mögött található, amennyiben az antecedense is ige utáni pozícióban foglal el, mint azt a (6) levezetésben láthattuk.

Ha azonban az alany, vagyis a visszaható névmás antecedense fókuszpozícióban található, akkor nem így kell a visszaható névmás logikai megfelelőjét meghatározni. A 'Péter látja magát' mondatban, mint azt (30c)-ben is megfigyelhetjük, a *magát* nem a Péter-rel való koreferenciát helyezi előtérbe, hanem a predikátum reflexivitását: Péter az egyetlen olyan individuum, akire igaz a *látja magát* reflexív kifejezés. A korábban már említett (Büring 2005) féle reflexív névmás-interpretáció pontosan ezt teszi lehetővé. A visszaható névmás logikai megfelelője lehetne a $\lambda P[\lambda z[P(z)(z)]]$ logikai kifejezés is, ami egy $\langle e, \langle e, t \rangle \rangle$ típusú kétargumentumú predikátumot vesz argumentumául, reflexivizálja, így egyargumentumúvá téve azt:

36) a

- b. $\lambda P[\lambda z[P(z)(z)]] (\lambda y[\lambda x[\lambda t(x, y)]])$ (ρ)
 $\lambda z[\lambda y[\lambda x[\lambda t(x, y)]]](z)(z)$ (ρ)
 $\lambda z[\lambda x[\lambda t(x, z)]](z)$ (ρ)
 $\lambda z[\lambda t(z, z)]$ (ρ)
 $\lambda t(\rho, \rho)$

Ennél az interpretációnál tehát a *magát* logikai megfelelője nem azonos a *Péter* logikai megfelelőjével, ilyen értelemben tehát nem koreferensek, hanem az anaforikus névmás a predikátum tranzitivitását változtatja meg, mintegy komplex predikátumot alkotva az igével. Ezt az értelmezést nem befolyásolja, hogy az alany az ige mögött helyezkedik-e el, vagy pedig az ige előtt, fókuszpozícióban, mindkét esetben a helyes mondatinterpretációt eredményezi.

Ugyanakkor ezzel az interpretációval a *magát* névmást nem tudjuk használni fókuszpozícióban. Amint azt korábban, a (11) példa kapcsán láttuk, az igei csoport t típusú, ami a \wedge funkcionális fejjel összekapcsolódva $\langle e, t \rangle$ típusú, azaz egyargumentumú predikátum típusú \wedge' kifejezést alkot. Ebben a kifejezésben csak egyetlen lekötetlen változó szerepel, a kimozgatott összetevőnek megfelelő t_i változó. \wedge' -t akárhogyan is kombináljuk a visszaható névmás reflexivizáló leírásával, nem kapunk reflexív predikátumot.

A reflexív névmás logikai megfelelőjére tehát két különböző jelöltünk is van, a koreferenciát kifejező és a reflexivitást leíró, de egyik sem alkalmas maradéktalanul a vizsgált mondatok leírására:

	a mondat logikai megfelelője	koreferens értelmezés <i>magát</i> : p	reflexivizáló értelmezés <i>magát</i> : $\lambda P[\lambda z[P(z)(z)]]$
<i>Látja magát Péter</i>	$\lambda tja(p,p)$	OK	OK
' <i>Péter látja magát</i>	$\iota x[\lambda t(lát(x,x)) = p]$	*	OK
' <i>Magát látja Péter</i>	$\iota x[\lambda t(lát(p,x)) = p]$	OK	*

Ha az összes mondatához megfelelő logikai formulát szeretnénk társítani, akkor különböző módon kell a visszaható névmás logikai megfelelőjét megadni ige mögött és fókuszpozícióban. Ige mögötti pozícióban a reflexivizáló kifejezést, ige előtti fókuszpozícióban pedig a koreferenciát sugalmazó kifejezést. Ez a kettős értelmezés azonban nem problémamentes: hogyan lehet ugyanannak a természetes nyelvi kifejezésnek pozíciófüggő az interpretációja?⁹

Van azonban egy másik lehetőség a visszaható névmás értelmezésére. A visszaható névmásoknak az A kötési elv szerint kötve kell lenniük a kormányzó kategóriájukon belül. Ez a szintaktikai feltétel biztosítja azt, hogy a névmásnak legyen olyan antecedense, ami elég közel van a névmáshoz. A *Látja magát Péter* és a '*Magát látja Péter* mondatnál ez az antecedens az ige mögött található *Péter* alany. Ezekben az esetekben ha a reflexív névmás logikai megfelelőjéül az antecedens individuumra utaló elemét választjuk (tulajdonnév esetében a megfelelő individuumkonstans, kvantifikált kifejezésnél pedig a kvantor által lekötött individuumváltozót), akkor a mondatok kompozicionális logikai fordítása megfelelő lesz, mint azt a (6) és a (25) levezetésekben láthattuk.

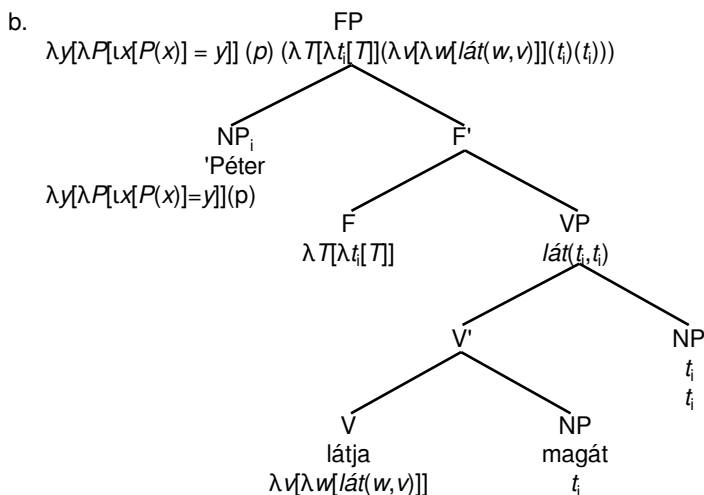
A problémát a '*Péter látja magát* mondat jelenti. Ez annyiban különbözik az előző kettőtől, hogy bennük az alany, a visszaható névmás antecedense nem az ige mögött található, hanem az ige előtt, fókuszpozícióban. Ekkor az igei csoport logikai megfelelőjének reflexívnek, $\lambda t(x,x)$ -nek kell lennie, hogy a fókuszált alannyal kombinálva végül majd a megfelelő logikai formulát kapjuk – ezt az előző, (36)-os levezetésben a reflexív névmás $\lambda P[\lambda z[P(z)(z)]]$ értelmezésével értük el. Azonban a *Látja magát Péter* mondat esetében is reflexív volt az igei csoportnak megfeleltethető logikai formula: $\lambda t(p,p)$, csak ott nem változók voltak a predikátum argumentumai, hanem individuumkonstansok. Ez azért lett reflexív, mert az igei csoporton belül található alannal volt koreferens a visszaható névmás, és ennek az antecedensnek a logikai megfelelője éppen egy individuumkonstans volt. Ha a '*Péter látja magát* mondat esetében is az igei csoporton belülről választjuk ki a visszaható névmás logikai megfelelőjét, vagyis az antecedensét, akkor ott is reflexív predikátum lesz az igei csoport logikai fordítása. És valóban, az igei csoporton belül nem az alany található, hanem annak a nyoma, amit viszont individuumváltozóként értelmeztünk. Ha a fókuszált alanyos '*Péter látja magát* mondatban szereplő visszaható névmásnak nem a fókuszpozícióban levő *Péter*-t tekintjük az

⁹ Elképzelhető egy olyan elemzés, ahol két különböző lexikai tétel is tartozik a visszaható névmáshoz, az egyik reflexivizáló értelmezésű, a másik a koreferens olvasatot támogató. Ilyen különbség valóban meg is figyelhető a *magát* és az *önmagát* között, a *Péter megütötte magát* mondatnak van reflexivizált (vagyis egyargumentumú, idiomatikus) olvasata, míg a *Péter megütötte önmagát* mondatnak nincs. Hasonló különbséget mutat az E2 *magad-magadat* pár is: a *Megütötted magadat?* kérdésnél arra vagyunk kíváncsiak, hogy az alany végrehajtott-e egy ütést magára, a *Megütötted magad?* esetében pedig (általában) arra vonatkozik a kérdés, hogy az alany elszenvedett-e valamilyen sérülést.

antecedensének, hanem az igei csoporton belül levő nyomát, akkor nem a *Péter* logikai megfelelőjét, a p individuumkonstantt kell a visszaható névmáshoz rendelni, hanem a *Péter* igei csoporton belüli nyomát, vagyis t_i -t.

Nézzük meg, hogyan alakul ekkor az ominózus '*Péter látja magát*' mondat elemzése!

(37) a. '*Péter látja magát*.'

c. $\lambda y[\lambda P[\iota x[P(x)]=y]](p)(\lambda T[\lambda t_i[T]](\lambda v[\lambda w[\text{lát}(w, v)]](t_i)(t_i)))$
 $\lambda y[\lambda P[\iota x[P(x)]=y]](p)(\lambda T[\lambda t_i[T]](\lambda w[\text{lát}(w, t_i)](t_i)))$

d. $\lambda y[\lambda P[\iota x[P(x)]=y]](p)(\lambda T[\lambda t_i[T]](\text{lát}(t_i, t_i)))$
 $\lambda y[\lambda P[\iota x[P(x)]=y]](p)(\lambda t_i[\text{lát}(t_i, t_i)])$
 $\lambda P[\iota x[P(x)]=p](\lambda t_i[\text{lát}(t_i, t_i)])$
 $\iota x[\lambda t_i[\text{lát}(t_i, t_i)](x)]=p$

e. $(\iota x[\text{lát}(x, x)]=p)$

Látható, hogy (37d)-ben már megtalálható a $\text{lát}(t_i, t_i)$ reflexív predikátum, amit úgy kaptunk, hogy az igei csoporton belül elvégeztük a megfelelő átalakításokat. Ez a reflexív predikátum kerül aztán a (37e)-ben már a megfelelő helyekre, így végül az intuíciónkat kielégítő logikai formulát kapjuk.

5. Összegzés

A tanulmányban azt vizsgáltuk meg, hogyan lehet egyszerű, kompozicionális jelentésrepresentációt társítani a visszaható névmást és kitöltött fókuszpozíciót is tartalmazó magyar mondatokhoz, mint amilyen például a '*Péter látja magát (a tükörben)*' vagy a '*Magát látja Péter (a tükörben)*'. A kiinduló problémát az okozta, hogy a mondattani elemzéseknél a jelentés megadásánál használt parafrázálás nem eléggé egyértelmű, a tényleges jelentésmegadáshoz sokkal formalizáltabb eszközökre van szükség.

Az elemzés során az ige argumentumaihoz egyszerű individuumreferenseket rendeltünk, a tranzitív igeinek megfelelő kétargumentumú predikátumok ezekkel kombinálódnak közvetlenül. Az igei csoport logikai megfelelője így minden esetben egy t típusú kifejezés lesz.

Ha az ige egyik argumentuma az ige előtt, a mondat bal perifériáján jelenik meg, akkor az argumentum ige utáni kiinduló pozíciójába egy t_i individuumváltozót helyezünk el, amit a feltételezett funkcionális projekció fejében levő $\lambda T[\lambda t_i [T]]$ kifejezés fog kötni. A kimozgatott összetevő a funkcionális projekció specifikálójában helyezkedik el.

A fókuszinterpretáció a fókusz funkcionális projekció specifikálójában kombinálódik a fókuszált kifejezés logikai megfelelőjével, a fókuszinterpretációt kifejező pusztá logikai formula pedig $\lambda y[\lambda P[\lambda x[P(x)]=y]]$. Ezt a függvénykifejezést alkalmazzuk először a fókuszált kifejezés individuumreferensére, majd a funkcionális fej és az igei csoport kombinációjaként előálló $\langle e, t \rangle$ típusú kifejezésre. A bemutatott fókuszinterpretáció bármelyik igei argumentum fókuszálása esetén működik.

A visszaható névmások logikai megfelelői nem a kétargumentumú predikátum reflexivizálását végzik el, hanem egyszerű argumentumként viselkednek. A logikai megfelelőjük egy individuumra utaló kifejezés, mégpedig az igei csoporton belüli antecedensük logikai megfelelőjében levővel azonos. Ha az antecedens egy tulajdonnév, akkor a reflexív névmás logikai megfelelője ugyanaz az individuumkonstans lesz, ha pedig egy kimozgatott összetevő az antecedens, akkor mozgatás után az igei csoportban hátramaradó nyomnak megfelelő individuumváltozó lesz az visszaható névmás logikai megfelelője.

Az így kialakuló elemzés képes különböző logikai fordítást adni a vizsgált, visszaható névmást tartalmazó mondatoknak, akár fókuszos a mondat, akár nem, mégpedig olyan logikai formulákat eredményez, ami a szemantikai intuíciónknak is megfelel.

Az elemzés során eltekintettünk az olyan zavaró körülményektől, hogy nem csak tulajdonnevek lehetnek egy mondatban az ige argumentumai, hanem összetett főnévi csoportok is, és ezért a főnévi csoportok logikai megfelelői nem lehetnek e típusú kifejezések, hanem inkább általánosított kvantorként kellene őket kezelni, vagy attól, hogy a fókuszértelmezés nem csak a teljes fókusz pozícióban levő főnévi csoportra vonatkozhat, hanem annak csak egy részére is (pl. *Péter egy 'használt biciklit vett (nem pedig egy újat)*, lásd Kenesei (2002)). Az alkalmazott elemzési módot érdemes kibővíteni ezekre a most nem vizsgált esetekre is.

A vizsgálat rámutatott, hogy az elliptikus mondatoknál nem érvényesülnek maradéktalanul a kötési elvek, továbbá az az érdekes jelenség is szóba került, hogy vannak olyan szituációk, amiket egyszerűen lehet kifejezni egy logikai formula segítségével, de a természetes nyelvben nem lehet egyszerűen megfogalmazni – ezeket a szemantikailag lehetséges jelentéstartalmakat nem lehet szintaktikailag jól formált kifejezésekhez rendelni.

Egyúttal szeretnék köszönetet mondani Maleczki Mártának, Rákosi Györgynek és Szécsényi Krisztinának az értékes tanácsaikért és megjegyzéseikért.

Hivatkozások

- Büiring, Daniel 2005. *Binding Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- É. Kiss Katalin 1992. Grammatikaelméleti bevezető. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 79–177.
- É. Kiss, Katalin 1998. Identificational focus versus information focus. *Language* **74/2**:245–273.
- É. Kiss, Katalin 2002. *The Syntax of Hungarian*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gyuris Beáta – Varasdi Károly – Maleczki Márta 2006. *Formális szemantika*. Szeged: JATEPress.
- Heitz Markus 2010. *Vámpírok! Vámpírok! Minden, amit a vérszopókról tudni kell*. Szeged: Könyvmolyképző Kiadó.
- Heusinger, Klaus von 2003. The double dynamics of definite descriptions. In Jaroslav Peregrin (szerk.) *Meaning: The Dynamic Turn*. Amsterdam: Elsevier. 150–168.

-
- Kenesei István 1989. Logikus-e a magyar szórend? *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVII.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 105–152.
- Kenesei István 2002. A fókusz megjelenítése a szintaxisban és a fonológiában. In Maleczki Márta (szerk.) *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei 5.* Szeged: SZTE. 289–303.
- Rooth, Mats 1992. A theory of focus interpretation. *Natural Language Semantics* 1/1:75–116.